

Pertinencia dos INCOTERMS® como mecanismo de medición económica e interpretación legal na era postpandemia do SARS-CoV-2

Carlos Pérez Espejel

Jesús Ismael Morales Sánchez

Emilio Adolfo Calderón Moura

Benemérita Universidade Autónoma de Puebla

RESUMO: As transaccións internacionais de bens e servizos, entendidas como exportacións e importacións, teñen diferentes formas de análise nos ámbitos empresariais e da política económica, desde a perspectiva do comercio internacional, do comercio exterior e dos Negocios Internacionais. Para facilitar este tipo de análises, utilizáronse os Incoterms® como medio para unificar criterios para a interpretación de estratexias e datos. A investigación aquí presentada ten que ver coa identificación da relevancia do uso da ferramenta Incoterms® nas análises económicas e xurídicas na era posterior ao SARS-CoV-2.

Palabras chave: Incoterms®, Balanza de Pagos, Contratos Internacionais, SARS-CoV-2, Comercio Internacional

RESUMEN: Las transacciones internacionales de bienes y servicios, entendidas como exportaciones e importaciones, tienen diferentes formas de análisis en los entornos empresariales y de política económica, desde la perspectiva del comercio internacional, del comercio exterior y de los Negocios Internacionales. Para facilitar este tipo de análisis se ha utilizado a los Incoterms® como medio para la unificación de criterios de interpretación de estrategias y datos. La investigación que aquí se presenta, tiene que ver con identificar la pertinencia del uso de herramienta de los Incoterms® en los análisis económicos y legales en la era post SARS-CoV-2.

Palabras clave: Incoterms®, Balanza de Pagos, Contratos Internacionales, SARS-CoV-2, Comercio Internacional

ABSTRACT: International transactions of goods and services, these understood as exports and imports, have different forms of analysis in business and economic policy environments from the perspective of International Trade, Foreign Trade, and International Business. To facilitate this type of analysis, Incoterms® have been used as a means of unifying the criteria for the interpretation of strategies and data. The research presented here refers with the identification of the relevance of the use of incoterms tool in economic and legal analyses in the post SARS-CoV-2 era.

Keywords: Incoterms®, Balance of Payments, International Contracts, SARS-CoV-2, International Trade

1. Introducción

Desde o inicio da pandemia, moitos dos efectos desta situación sen precedentes inmediatos no funcionamento dos Estados, as súas institucións democráticas, sistemas legais, económicos e financeiros, tiveron que ser repensados. Por tanto, non debe quedar exenta a análise da pertinencia das chamadas Regras Incoterms® desde a súa perspectiva económica e legal.

Non hai dúbida algunha de que a pandemia derivada do virus SARS-CoV-2 afectou o mundo enteiro, os Estados víronse forzados a introducir medidas temporais, primordialmente restricións no movemento de persoas e o cruce de fronteiras entre os países.

Estas restricións provocaron un impacto negativo no comercio internacional e a economía mundial en xeral. Actividades económicas como o turismo e a educación atravesaron unha crise sen precedentes, do mesmo xeito que o comercio de mercadorías, con repercusións nos servizos de transporte, de acceso á información e nos custos de transacción.

Os sectores relativos ao comercio internacional, como o transporte, a automoción, a fabricación de produtos electrónicos, e de igual maneira, o comercio polo miúdo parecen ser os de máis risco (EULER HERMES, 2020). Previamente ao comezo da pandemia, as expectativas de crecemento da economía mundial para o ano de 2020 eran de 3,6 %, a dicir do Fondo Monetario Internacional.

No ano seguinte, as perspectivas preséntanse completamente diferentes, pois segundo as previsións do organismo mencionado, descenderon da seguinte maneira: Estados Unidos, de 1,9 % a -5,9 %; Alemaña, de 1,4 % a -7,0 %; Francia, de 1,4 % a -7,2 %; Xapón, de 0,5 % a -5,2 %; Reino Unido, de 1,4 % a -6,5 %; España, de 1,9 % a -8,0 %, e Italia, de 0,9 % a -9,1 %. As previsións para América Latina e o Caribe tampouco foron optimistas: o FMI apunta a unha contracción da economía de -5,2 % (Montenegro, 2020).

Baixo estes escenarios, cobra importancia a reflexión sobre a eficiencia e o uso que se lles está dando aos instrumentos que facilitan a interpretación das actividades do comercio internacional de bens despois dos cambios forzosos que se suscitaron pola pandemia. De maneira específica o desenvolvemento deste traballo esta encamiñado a saber a pertinencia do uso dos Incoterms® como unha ferramenta que axude a analizar desde o punto de vista económico as variacións e movementos de exportacións e importacións de bens no comercio exterior e ter datos máis exactos das operacións comerciais co exterior, e polo outro lado, desde a perspectiva legal, como medio para redefinir os criterios de negociación e responsabilidades das partes cos cambios que houbo produto da pandemia e con isto evitar as controversias que puidesen suscitarse ao momento de levar a cabo a venda e/ou compra no estranxeiro.

2. Pertinencia desde o punto de vista económico

Dentro da contorna económica, o uso dos Termos de Comercio Internacional (Incoterms®) é un tema relevante xa que o rexistro das importacións e exportacións realízanse mediante estes termos permitindo a comparación e análise do Comercio Internacional.

O uso dos Incoterms® débese á implementación de sistemas harmonizados dentro das Contas Nacionais (CN), entendendo a estas como o conxunto normalizado e aceptado inter-

nacionalmente de recomendacións relativas á elaboración de medicións da actividade económica de acordo con convencións contables estritas, baseadas en principios económicos (ONU, 2016).

Os datos solicitados a través dos Sistemas de Contas Nacionais (CN) sobre a actividade económica dun país permiten a análise así como proxeccións sobre as distintas variables dentro da economía, así mesmo, identifican as relacións económicas existentes entre os habitantes ou residentes e o resto do mundo, isto último rexistrado dentro do apartado das Contas Internacionais (CI). Dentro destas relacións considéranse a política de troco, a xestión de reservas, a vulnerabilidade externa e o balance de resultados económicos internacionais (FMI, 2009). Sendo específicos, as Contas Internacionais poñen especial atención á Posición de Investimento Internacional e ao status da Balanza de Pagos.

Cando se fala de Posición de Investimento Internacional estamos a facer referencia á relación dos activos e pasivos que posúe un país fronte ao resto do mundo, mentres que a Balanza de Pagos preséntanos un resumo das transaccións entre residentes e non residentes dunha economía, tomando en consideración as operacións de intercambio de bens, servizos e de capitais. A integración da Balanza de Pagos recae en 4 contas principalmente, a Conta Corrente, a Conta de Capital, a Conta Financeira e o apartado de Erros e Omisións.

Destas contas, o compoñente onde atopamos a aplicación dos Incoterms® é na Conta Corrente, encargada de presentar o saldo comercial de bens e servizos. A Conta Corrente está integrada por tres subcontas, en primeiro lugar; a Balanza de Bens e Servizos, a cal nos permite identificar as compras e vendas de bens e servizos dun país co resto do mundo. En segundo lugar, a Balanza de Rendas que reporta ingresos obtidos por factores da produción (como o traballo ou o capital) de residentes obtidos fóra do país; e, por último, a Balanza de Transferencias Directas, que recolle información de transaccións que non necesitan dunha contraparte, por exemplo as remesas ou doazóns.

Enfocáronos na subconta que brinda información do intercambio de bens e servizos entre residentes e non residentes, é dicir, a Balanza Comercial (como tamén se lle coñece á Balanza de Bens e Servizos) para coñecer o saldo das exportacións e as importacións nun período de tempo.

O adecuado e puntal rexistro das transaccións dentro das contas internacionais é de suma importancia, xa que as fontes de información son diversas, entre as aduanas, as axencias institucionais e nalgúns casos até enquisas, o cal provocaba que os datos non se poidan comparar pola súa baixa confiabilidade. Diante desta situación, a Organización das Nacións Unidas (ONU) deuse á tarefa de xerar aliñamentos e normas para o correcto rexistro destas transaccións mediante documentos e manuais que apoién esta labor.

Un dos documentos máis referenciados pola relevancia das estatísticas do comercio internacional é “Estatísticas do comercio internacional de mercadorías, conceptos e definicións, 2010” onde se brindan recomendacións e indicacións para os compiladores e usuarios de estatísticas do comercio internacional. Neste mesmo sentido, o Fondo Monetario Internacional mediante o “Manual de Balanza de Pagos e Posición de Investimento Internacional,” (Sexta Edición MBP6), realiza recomendacións para o rexistro de operacións internacionais. En ambos os documentos recoméndase que o rexistro da actividade comercial internacional sexa realizado

mediante o sistema de comercio xeral, xa que capta as transaccións en bens que afectan a toda a economía e axústase máis á cobertura dos respectivos asentos de financiamento. O rexistro repórtase no momento en que os bens ingresan ou saen do territorio, utilizando como referencia a declaración na aduana.

O uso de Incoterms® é unha das recomendacións destes documentos, principalmente cando falamos do principio de valoración das mercadorías xerais. Indicándonos que a valoración das exportacións debe ser co Incoterms® Free on Board (FOB) e para as importacións débense reportar co Incoterms® Cost, Insurance and Freight (CIF).

Todo isto amparado no Acordo sobre Valoración en Aduana da OMC, que indica que o valor estatístico é o valor en aduana atribuído aos bens polas administracións aduaneiras acorde ás lexislacións e regulamentos nacionais. O acordo permite aos países elixir o tipo de valoración: FOB cando inclúe o valor de transacción dos bens e o valor dos servizos fornecidos para entregar as mercadorías na fronteira do país exportador. E CIF cando se inclúe o valor de transacción dos bens, o dos servizos fornecidos para entregalos na fronteira do país exportador e o dos servizos prestados para a entrega dos bens desde a fronteira do país exportador até a fronteira do país importador. (UNSTATS, 2011).

Destá forma promóvese que as empresas e comerciantes realicen os axustes oportunos no prezo de factura para obter valores tipo CIF ou FOB dos bens se estes non poden obterse da aduana ou doutras fontes.

Aínda que os documentos de referencia explican que os Incoterms® FOB e CIF unicamente son de aplicación cando os bens son enviados desde o país exportador por vía marítima ou augas interiores, e que en caso de utilizar outros medios de transporte pódense substituír, para o caso das exportacións, polo Incoterms® (Free Carrier FCA) ou o Incoterms® (Delivered at Frontier DAF).

Da mesma forma ocorre coas importacións, ao usar outros medios de transporte o Incoterms® CIF non é de aplicación, polo que se suxire o Incoterms® (Carriage and Insurance Paid to CIP).

En ambos os casos, tanto para exportacións como importacións o que observamos nos rexistros é que non se especifica se o Incoterms® utilizado corresponde ou non co medio de transporte utilizado para a entrega das mercadorías, denotando que existe un descoñecemento dos Termos de Comercio.

3. Pertinencia desde o punto de vista legal

O Instituto de Dereito Europeo (ELI) publicou un resumo dalgunhas cuestións xurídicas importantes que se expoñen en relación coa Covid-19. Para preservar os valores democráticos e o estado de dereito, resumíuse todo nun total de 15 principios, que deben servir de guía non só aos estados europeos (ELI., 2020).

Este Instituto recomenda que os Estados se aseguren de que a lei existente sobre imposibilidade ou forza maior sexa de aplicación de maneira efectiva e proporcione solucións razoables. Con todo, resulta pertinente preguntarse: a pandemia que provocou a Covid-19 é unha situación de forza maior?

No transcurso da pandemia, a Covid-19 foi recoñecida como forza maior nos contratos internacionais en todo o mundo e en moitos sectores económicos. Non hai dúbida de que unha pandemia cumpre cos criterios de imprevisibilidade e incontrolabilidade, regularmente contemplados na lexislación de todo o mundo. Con todo, agora estamos nun momento de postpandemia no que aprendemos a vivir cos efectos do virus e podemos consideralos como parte dunha situación cotiá.

A pesar dos efectos negativos nas economías dos países que se mencionaron, o comercio internacional mantivo solidez e pertinencia, así como os seus instrumentos legais, fundamentalmente no caso das regras Incoterms®.

Aínda que é certo que, no desenvolvemento do comercio exterior no ano 2020, o ano da pandemia, advertiuse a maior caída, especificamente durante a primeira onda nos meses de marzo, abril e maio (Petrová, 2022), cando se pecharon as fronteiras por primeira vez, xerando unha situación sen precedentes para todos os empresarios; tamén é certo que a diminución das importacións e exportacións non resultou irreversible.

Agora ben, vexamos que sucede en casos específicos respecto das regras Incoterms® e os efectos da pandemia. Supoñamos que un comerciante de materiais de construción de Polonia celebrou un contrato de compravenda cunha empresa construtora da República Checa. Acordouse a condición Incoterms® DAP (Entregada en Lugar) da versión 2020, onde o lugar de entrega foi unha construción preto de Ostrava na República Checa. Así que, o comerciante de Polonia asumiu todos os riscos derivados da entrega das mercadorías no lugar designado. O contrato de compravenda concluíuse no mes de febreiro do ano 2020, sinalando a data de entrega para o 30 de marzo do ano 2020. Durante marzo de 2020, a situación global en relación coa pandemia de Covid-19 deteriorouse de maneira significativa, como xa sabemos, e as fronteiras entre Polonia e a República Checa pecháronse inesperadamente. Por tanto, o comerciante de Polonia non puido cumprir coa súa obrigaçión, cando se impediu ao seu condutor cruzar a fronteira checo-polaca o día sinalado para a entrega correspondente.

En circunstancias normais, sen os efectos da emerxencia sanitaria provocada pola Covid-19, a cláusula da regra Incoterms® DAP abordaría claramente a situación na súa cláusula A2 (Entrega)¹. Un comerciante de Polonia sería responsable dun atraso na entrega de mercadorías se o seu deber fose entregar as mercadorías até o lugar de destino designado. Se non o fixo, non cumpriu coa súa obrigaçión e, por tanto, é responsable do dano que se xerou polo devandito incumprimento.

A versión das regras Incoterms® do ano 2020 son claras ao mencionarse que estas regras non tratan sobre as causas de forza maior ou caso fortuíto. Con todo, como se mencionou xa, a pandemia da Covid-19 é un caso sen precedentes inmediatos que causou a necesidade de achegarse a estes temas no particular.

Independentemente que as regras Incoterms® non refiran os casos de forza maior, é posible invocar ou facer uso das lexislacións locais para os devanditos propósitos. No caso exposto e aínda que a forza maior non está explicitamente definida na lei checa, pódese atopar unha guía

1 “O vendedor debe entregar os bens colocándoos a disposición do comprador no medio de transporte de chegada listo para descargar no punto acordado, se corresponde, no lugar de destino designado ou adquirindo os bens entregados desta maneira. En calquera caso, o vendedor debe entregar os produtos na data acordada ou dentro do período acordado.”

na sección 2913 (2) do Código Civil, que nos dá unha situación como a forza maior, como un dos motivos de liberación da obriga de pagar danos e prexuízos².

Ante a luz destas disposicións xurídicas e tomando en conta as prácticas establecidas e os feitos concretos na especie, podemos identificar que se o contrato de compravenda internacional coa condición DAP das regras Incoterms® concluíuse antes da imposición de medidas restritivas da pandemia e as partes non podían saber razoablemente que se imporían estas medidas, entón o comerciante polaco pode alegar a configuración da forza maior en relación co peche inesperado das fronteiras.

Doutra banda, se o contrato se celebrou despois da introdución das medidas restritivas, ou se as partes eran conscientes da posible introdución das mercadorías a través das fronteiras e isto era de agardar, razoablemente, xa non se podería argumentar que se trata dun obstáculo imprevisible e, por tanto, non hai forza maior. Nesta situación, entón, a responsabilidade prevista na cláusula da regra DAP aplicarase de forma tradicional e a pandemia da Covid-19 deixará de implicar a esta relación contractual desde o punto de vista estrito do dereito.

A propia Organización Mundial do Comercio presentou propostas para a crise actual, pero tamén para futuras e posibles crises. Salienta a cooperación entre países na forma de intercambio de información sobre experiencias respecto diso da pandemia e os efectos negativos das restricións impostas. Os ministros do G20 apoiaron a idea de desenvolver directrices para o movemento transfronteirizo de persoas, que poderían aplicarse en caso de crises similares, para permitir polo menos as rutas comerciais necesarias (Petrová, 2022).

Independentemente do anterior, non hai dúbida algunha que existe a necesidade de establecer novos criterios dos termos de comercio internacional desde unha perspectiva máis operativa, que permita facerlles fronte a estas circunstancias inesperadas ou a condicións na economía mundial que transcendan ás cláusulas e condicións que dispoñen as regras Incoterms®.

As restricións que se instruíron e aínda se están ditando debido á pandemia mundial da Covid-19 sempre deben avaliarse de maneira integral e atendendo ao contexto específico. É certo que a primeira caída das exportacións e importacións produciuse non só polo peche de todos os establecementos de servizos, senón tamén por unha drástica restrición ao movemento de persoas a través das fronteiras dos países. En efecto, as caídas adicionais nas exportacións e importacións debéronse principalmente a unha nova redución nos establecementos de servizos, pero as restricións no movemento de persoas contribuíron minimamente a estas caídas.

É frecuente atopar a opinión de que unha vez que a pandemia tende a diminuír, é preciso avaliar as reaccións dos Estados no particular e os efectos que se tiveron no comercio, pero tamén na sociedade. O fluxo de información non deixará de ser importante, non soamente entre organizacións e partes interesadas, senón tamén na análise de académicos e científicos dedicados á materia.

---

2 “O autor do dano queda liberado do deber de indemnizar se proba que se viu impedido temporal ou permanentemente de cumprir co seu deber contractual debido a un obstáculo extraordinario, imprevisible e insuperable creado independentemente da súa vontade...”

4. Conclusións

A pertinencia do uso dos Termos de Comercio Internacional (Incoterms®) na actualidade e con base nas tendencias que se xeraron coa pandemia, teñen que ser revisadas polos organismos internacionais e suxeitos que regulan as transaccións no Comercio Internacional. Isto tomando en conta dous aspectos: o legal, como base dos contratos de compravenda de bens, e o económico, no cal son utilizados con fins informativos.

No aspecto económico, o uso dos Incoterms®, resulta un mecanismo erróneo desde o punto de vista dos dous termos usados até o momento para informar os valores das mercadorías de exportación e importación. Tanto o FOB como o CIF son Incoterms® especificamente para o uso de transporte marítimo, pero ao ser usados para indicar o valor das mercadorías na conta corrente non se fai a distinción do medio ao tomarse de maneira xeral.

Isto leva a que as análises que se fagan deses valores, que serían os que se declaran nas aduanas tanto de exportación como de importación sexa unha percepción absoluta da transacción e non permite unha análise máis específica das operacións reais do comercio exterior do país, tales como os modos de transporte máis usados, puntos de entrada e saída da mercadoría por aduana específica, o valor desagregado da mercadoría, entre outros.

Ademais de ser unha interpretación equivocada do que as regras Incoterms® realmente amosan como medio de negociación e contratación a nivel empresarial, xeran controversias no seu uso nos negocios internacionais. E non dando a importancia relativa ao uso da regra como medio para evitar a xeración de controversias nas operacións comerciais.

Desde o punto de vista legal, razón central polo que foron xerados os Incoterms®, cos sucesos xerados pola pandemia, conclúese que as regras Incoterms® deberan atender, nas súas próximas versións, os casos de forza maior ou caso fortuíto nas súas cláusulas, así como unha definición á que as partes poidan acollerse na celebración do seu contrato de compravenda internacional. Con todo, a pertinencia das regras Incoterms® non está en dúbida, ao contrario, consolidouse ante a crecente necesidade de manter as relacións comerciais internacionais fortes e seguras para protexer o investimento e as condicións económicas dos países.

Desde unha perspectiva xurídica e no ámbito do comercio internacional, é conveniente establecer novos criterios que melloren a operatividade das relacións comerciais, contemplando supostos apegados á actualidade e en beneficio das partes involucradas. É necesario avaliar a prontitude destas relacións contractuais, as condicións de entrega nas Regras Incoterms®, para que no futuro tamén se lembren os citados obstáculos asociados á forza maior, no referente á pandemia.

Os estudosos expertos no tema das regras Incoterms®, científicos, operadores do comercio internacional e autoridades, tanto aduaneiras como fiscais, son conscientes do feito de que os problemas asociados cunha pandemia son moi recentes e que este asunto está a evolucionar dinamicamente co paso do tempo.

As reaccións dos Estados tamén están a evolucionar, e o que hai un ano considerábase unha solución idónea, actualmente non tería que pasar a proba da adecuación da intervención pública nos dereitos fundamentais. O mesmo ocorrerá no futuro cando as solucións adoptadas agora nun ou dous anos en relación coa experiencia adquirida xa non teñan éxito. Por tanto, os

expertos deben considerar apropiado retomar o tema en futuras publicacións e avalialo noutros contextos.

Con todo, a pertinencia xurídica das regras Incoterms® está probada, non só nun só sentido respecto diso da aplicación da forza maior ou do caso fortuíto, senón en canto á súa aplicación en distintos ámbitos. Todo isto fronte á necesidade de evolucionar cara novos criterios que melloren a operatividade destas ferramentas para o comercio internacional.

Polo que son dúas perspectivas diferentes con niveis de pertinencia contrarios, mentres que no económico deberá buscarse un medio distinto a Incoterms® para unificar criterios que axuden á interpretación máis específica do valor da transacción internacional, xa sexa de exportación ou importación, na perspectiva legal deberase só actualizar ou facer fincapé nos conceptos xurídicos para a temporalidade en que se susciten.

Carlos Pérez Espejel, Doutor en Dereito pola Benemérita Universidade Autónoma de Puebla, Mestre en Goberno e Administración; Licenciado en Dereito e en Negocios Internacionais pola mesma institución educativa. Docente na materia de comercio internacional por 14 anos. Especialista en contratos internacionais e termos do comercio internacional. Avogado postulante. Asesor xurídico da administración pública municipal no H. Concello do municipio de Poboa. Email: carlospereszpejel@hotmail.com

---

Jesús Ismael Morales Sánchez, Mestre en Mercadotecnia polo Instituto de Estudos Universitarios. Profesor – Investigador de Tempo Completo da Licenciatura en Comercio Internacional e Docente da Especialidade en Protocolo e Desenvolvemento de Negocios en Mercados Emerxentes na BUAP. Coordinador da Licenciatura en Negocios Internacionais da BUAP. Email: jismael.morales@correo.buap.mx

---

Emilio Adolfo Calderón Mora, Licenciado en Economía e Comercio Internacional, Mestre en Administración de Pequena e mediana Empresa. Na área académica desempeñouse como docente universitario nas licenciaturas en Comercio Internacional e Negocios Internacionais. Colabora activamente no Comité Especialista do Exame Xeral de Ingreso CNI do CENEVAL. Mentor de proxectos por SEDESOL e técnico acreditado pola SRA/SEDATU. Secretario Académico da Facultade de Administración da BUAP. Email: calderonmora@yahoo.com.mx

Referencias

- DURÁN, J. & ALVAREZ, M. (2008). Indicadores de comercio exterior y política comercial: mediciones de posición y dinamismo comercial. Publicaciones de las Naciones Unidas.
- ELI. (2020). ELI Principles for the COVID-19 Crisis [online]. [cit.2021-05-10]. Available: https://www.europeanlawinstitute.eu/news-events/news-contd/news/eli-publishes-principles-for-the-covid-19-crisis/?tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&cHash=32885703f7c5c5e3a1b4f6753c6c73e2
- EULER HERMES (2020). Euler Hermes snižuje rizikový rating 18 zemí a 126 sektorů [online]. [cit.2021-04 16]. Available from https://www.eulerhermes.com/cs_CZ/novinky-a-analyzy/tiskove-zpravy/euler-hermes-snizuje-rizikovy-rating-18-zemi-a-126-sektoru.html
- Fondo Monetario Internacional (2009). Manual de Balanza de Pagos y Posición de Inversión Internacional MBP6. FMI: 6° edición.
- INEGI (2019). Balanza comercial de mercancías de México 2019, Síntesis metodológica. Instituto Nacional de Estadística y Geografía. México: INEGI.
- MONTENEGRO, Y. A. (2020). El comercio internacional y la crisis del COVID-19: una mirada a Latinoamérica. Hojas de El Bosque, 7(11).
- Organización de la Naciones Unidas (2011). Estadísticas del Comercio Internacional de Mercancías, Conceptos y Definiciones, 2010. Publicaciones de las Naciones Unidas.
- Organización de la Naciones Unidas ONU (2016). Sistema de Cuentas Nacionales 2008. Publicaciones de las Naciones Unidas.
- PETROVÁ, M., KRÜGEROVÁ, M., & KOZIEŁ, M. (2022) Impacts of COVID-19 on Trade in Border Areas. VSB – Technical University of Ostrava. Faculty of Economics, Department of Law. Sokolská třída 33, Ostrava, Czech Republic